

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA «KONSEPT», TUSHUNCHASI

Matyakubov Oybek Quralbayevich

Urganch davlat universiteti akademik litseyi fransuz tili o'qituvchisi

matyakubov.o@mail.ru

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslikda «konsept» tushunchasining muhimligi va tarjima qilish usullari hamda muammolari haqida fikr yuritiladi. Nazariy asoslari tadqiq etiladi va ishning dolzarbligi o'rganiladi.*

***Kalit so'zlar:** lisoniy birlik, transliteratsiya, transkripsiya, sarlavha osti izohlar, kalkalash, analogiya, tasviriy tarjima, imo-ishora tarjima, realiya, ekvivalent, lingvokulturema, konsept.*

THE NOTION OF "CONCEPT" IN COGNITIVE LINGUISTICS

Matyakubov Oybek Quralbayevich

French language teacher at Urganch State University academic lyceum

matyakubov.o@mail.ru

***Abstract:** This article discusses the importance of the notion of "concept" in cognitivist linguistics and the methods and problems of translation. The theoretical foundations are studied and the relevance of the work is explored.*

***Key words:** linguistic unity, transliteration, transcription, footnotes, copying, analogy, figurative translation, sign translation, reality, equivalent, linguokulturema, concept.*

KIRISH

Inson ongi tobora rivojlanib borar ekan, uning dunyoqarashi, fikri, nuqtai nazari ham takomillashib, kengayib boraveradi. Har bir fanda rivojlanish bo'lgani kabi

tilshunoslik ham kundan-kunga taraqqiy topib, turli yangi oqimlar, yo'nalishlar, yangi ilmiy-nazariy qarashlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Buning natijasida esa tilshunoslikning yangi turlari paydo bo'ldi: psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, mentalingvistika, neyrolingvistika, kognitiv lingvistika va h.z.

Kognitivizm – shunday bir yo'nalishki, uni inson axborotni qayta ishlovchi tizim sifatida o'rganadi. Uning xatti-harakati esa insonning ichki holatini ifodalovchi qabul qilish, qayta ishlash, xotirada saqlash, nutqqa tatbiq qilish singari tushunchalar yordamida ifodalanishi lozim bo'ladi.

Kognitsiya (sognition), ya'ni bilish faoliyati axborot (ma'lumot)ni qabul qilish, taqdim etish va yaratish harakatlari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mutaxassislar kognitologiya fani 1956-yildan boshlab paydo bo'lgan deb hisoblaydilar. Kognitiv tilshunoslik 70-yillarning o'rtalarida fan olamida keng yoyildi: «Kognitologiya turli fan sohalari chorrahasida yuzaga kelgan fandır va uning tadqiqot sohasi «bilimni to'plash va qo'llash usullarini tadqiq qilish» sifatida belgilanadi» [14, 408].

Kognitiv tilshunoslik kognitologiya asosida vujudga keldi. U tilning kognitiv aspekti bilan qiziqadi. Ma'lumki, kognitsiya olamni bilishda inson bilimlarining ongda paydo bo'lish va boyib borish jarayoni ekan, bilimlarni o'zgartirish esa bevosita yoki bilvosita lison bilan aloqada bo'ladi, bog'lanadi. Insonning bilish qobiliyati uning lisoniy qobiliyati bilan hamohangdir. Til eng asosiy muloqot jarayon bo'lganligi sababli, olamni bilishda biz unga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilamiz.

Har bir fanda ma'lum oqimlar bo'lishi tabiiy. O'.Q.Yusupov ayrim oqimlar voqelikni obyektiv aks ettira olmaganligi uchun fan «sahnasi»dan tushib ketadi, ayrimlari voqelikning ko'p tomonlarini obyektiv aks ettira olganligi uchun «umrboqiy» bo'lib qolishini aytadi. Fanlararo bo'lmish kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya fanlarining va millatlararo muloqot nazariyalarining paydo

bo'lishi chog'ishtirma tilshunoslikning vazifalarini yanada kengaytirib, o'z oldiga yangi vazifalarni qo'yadi hamda chog'ishtirma tilshunoslikning yangi vazifalari haqida gapirib shunday yozadi: «Voqelik serqirra bo'lganligi bois uning o'rganilmagan yoki o'rganilgan qirralarini yanada chuqurroq o'rganish maqsadida yangi oqimlar paydo bo'laveradi. Kognitiv tilshunoslik esa chog'ishtirma tilshunoslikning vazifalarini kengaytiradi va quyidagi vazifalarni qo'yadi : 1) ikki tildagi konseptlar va ularning ifodalanishini qiyoslash; 2) qiyoslanayotgan tillar bo'yicha olamning lisoniy manzaralarini qiyoslash; 3) ikki millatdagi nutqiy ongni qiyoslash; 4) ikki tildagi birliklarning madaniyatni aks ettirishi bilan bog'liq xususiyatlarini ochib berish» [13, 123].

Kognitiv fan paydo bo'lishi bilanoq, bir necha fanlar o'rtasida o'zining aloqasini o'rnatdi.

Amerikalik psixolog H.Gardiner fanlararo bilimlar qayta ishlanadi va qo'llanilish muammolari yechimini ishlash bilan band bo'lishini qayd qiladi: «Kognitiv fanlar chorrahasida olti fan sohasi tutashishi va yagona bir ilmiy maqsad – tabiiy va sun'iy tizimlarda bilimni jamlaydi» [16, 97].

Miller fikricha, «Kognitiv tilshunoslikning vazifasi, kognitiv strukturalar hamda so'zlovchi-tinglovchi dinamikasini ta'riflash va tushuntirishdan iborat, so'zlovchi-tinglovchi – axborotni qayta ishlovchi sistema hisoblanadi. Tilshunoslik kognitologiya fani shakllanishida asos yoki poydevor bo'lib xizmat qilgan uch soha: 1) insonlarga xos topshiriqlarni bajarish qobiliyatiga ega bo'lgan kompyuter dasturlarining yaratilishi; 2) kognitiv psixologiya doirasida bilish faoliyatining ruhiyatga oid tomonlarining chuqur o'rganilishi; 3) generativ grammatika nazariyasining taraqqiy etishi va ushbu nazariya bilan bog'liq lingvistik yo'nalishlarning paydo bo'lishini qamrab oladi» [18, 292].

S.Yeliassonning qayd etishicha, «... kognitiv qoliplar nutqiy birliklarning mazmun doirasiga ta'sir o'tkazuvchi fonetik hodisalar harakatini «nazorat» qilib boradi, mazmun va shakl o'rtasidagi munosabatlar doirasini aniqlab beradi» [15, 11].

Kognitiv yondashuv asosida til birliklarining kategoriyalarga bo‘linishi, tasavvur va idrok qilish orqali til va dunyoni bilish kabi tushunchalar yotadi.

Kognitiv tilshunoslik sohasi vakillarining fikricha, «moddiy dunyo idroki, ayni paytda, idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushuncha tug‘ilishini, keyinchalik ushbu tushunchaning mental namuna – konsept sifatida shakllanib, moddiy ko‘rinishini taqazo etadi» [9, 41–52].

V.Demyankov shunday deydi: «Kognitiv tilshunoslikda eng faol qo‘llanuvchi va turli definitsiyalarga ega bo‘lgan termin *konsept* hisoblanadi. Uning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o‘zaro farqlanadi» [3, 35–47].

O‘.Q.Yusupov konseptga quyidagicha ta’rif beradi: «Konsept – bu tashqi yoki ichki dunyodagi biror narsa yoki hodisa haqida ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo‘lgan ijobiy, salbiy yoki neytral munosabat, ya’ni baholashdir» [13, 123].

D.Ashurovaning ta’kidlashicha, «Konsept – yaxlit mental mohiyatga ega bo‘lib, olam tasvirining asosiy qismini tashkil etadi hamda shaxs nutqida alohida madaniy ahamiyat kasb etib, lingvomadaniy muloqotni ta’minlaydi. Konsept xalqaro xarakterga ham ega bo‘lib, har bir tilda o‘ziga xos birliklar orqali verballashadi» [1, 26 – 33].

D.S.Xudoyberganova fikricha, «Konsept ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli mental tuzilma bir vaqtning o‘zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni bayon etadi» [11, 12 – 19].

Sh.Safarovning o‘zbek tilshunosligida kognitiv tilshunoslik haqidagi nazariy qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Kognitiv tilshunoslikda «konsept» nimani anglatadi, degan savolga aniq javob topish qiyin. Buning asosiy sababi «konsept» tushunchasining o‘ta mavhum hodisa ekanligidir. Sh.Safarovning fikricha: «...konsept»ning zamiridagi «mental struktura» hech qanday moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmay, balki aqliy idrok jarayonida hosil bo‘ladigan, tasavvurdagi tuzilma ekanligini unutmaslik lozim. Boz ustiga, «konsept» atamasi «tushuncha»,

«ma'no», «mazmun» kabi boshqa mental hodisalar bilan yonma-yon turadiki, ayni paytda ularning o'zaro munosabatini aniqlash, farqli belgilarini ajratish muammosi ham paydo bo'ladi» [9, 41–54].

Aytish joizki, konseptning lisoniy moddiylishuvi ong va til tizimi o'rtasidagi bog'liqlikdir. Faoliyatning amalga oshishida lisoniy belgilarning roli alohida e'tiborga loyiq. XVIII asrda yashab ijod etgan mashhur farang mantiqshunosi Eten Bano de Kondilyak bu haqda shunday deb yozgan edi: «Biror bir belgining yordamisiz o'yimizni ma'lum qismlarga ajratolmas edik va shu yo'sinda fikr yuritish voqelikning bo'laklarini alohida ko'rish imkonini berishini angalay olmas edik» [4, 184].

S.Muhamedova kognitiv tilshunoslikning vujudga kelishi, asosiy tushunchalari va yo'nalishlari haqida fikr yuritir ekan, mazkur yo'nalish o'zbek tilshunosligi uchun kognitiv tilshunoslik mutlaqo yangi yo'nalish hisoblanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, «Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Olima konseptni: 1) ontologik, 2) pragmatik, 3) aprior, 4) lingvokreativ, 5) konsept-universaliyalar, 6) konsept-unikaliyalar kabi oltita tipga ajratadi» [7, 189 – 193].

U.Cheyfning ta'biriga ko'ra, «... bu turdagi ta'kidlar va nutqiy muloqotda yangi axborotni oldin ma'lum bo'lganidan («eski» axborot) ajratish kognitiv asosga ega, zero, yangi axborot mazmuniga ega bo'lgan konsept so'zlovchi xotirasida faol holatdadir hamda uning nutqiy - lisoniy voqelanishi nisbatan osonroq kechadi» [12, 41].

Rey Jakendorfning ta'kidlashicha, «Til konseptual tuzilmalar bilan bog'liqligi sababli ma'no ifodalash qudratiga ega» [17, 68].

Kognitiv tilshunoslikda lisoniy konseptuallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi: «Lisoniy konseptuallashtirish obyektiv voqelik yoki uning biror qismini til vositasida ifodalashdir. Konseptuallashtirish «inson ongida to'plangan» ma'nolarning verballashtirilgan shakli va dunyo haqidagi bilimlarining muayyan til vositasida tizimlashtirilishi bo'lib, qisman universal, qisman milliy xarakterga ega bo'ladi» [8, 55].

Konseptuallashuv jarayonida matn yaratilishi uchun poydevor yaratiladi. Zero, «... matn ma'lum bir voqelikning inson tomonidan idrok etilishi natijasida yuzaga keladi» [6, 10]. Voqelikni idrok etish uchun inson uning mohiyatini to'la tasavvur etishi yoki anglashi lozim. Faqat shundagina mazmunan aniq va tugal matn yaratiladi. Demak, «Matn, shubhasiz, kognitiv tilshunoslikning tahlil obyekti bo'la oladi hamda ushbu yo'nalish doirasida uning mazmuniga xos botiniy xususiyatlar, konseptuallashuv jarayonida hosil bo'ladigan mental qolipning tuzilishi o'rganiladi» [2, 30]. Til va shaxs munosabatlarini yoritib berishda eng muhim manba bu matndir. Zero, u tilning barcha sathlarini mujassam etuvchi nutqiy tuzilma bo'lishi bilan birga, so'zlovchi (yozuvchi) shaxsining lisoniy kompetensiyasini o'zida to'liq namoyon etuvchi hodisa hamdir.

Sh.Safarov, «Lison inson mavjudligini, uning ijtimoiy tajriba- faoliyatini ta'minlovchi hodisadir. Demak, lison tadqiqi bilan shug'ullanayotgan kimsa beixtiyor o'zini bilish bilan mashg'uldir, zero, lisoniy faoliyat hodisasining mohiyati – uning ijrochisi – shaxs va ushbu shaxsning ijtimoiy, shaxslararo munosabatga kirishishi bilan belgilanadi. Matn yaratilishida shaxsning kognitiv faoliyatini tadqiq etish o'zbek mentalitetiga xos fikrlash tarzini ham chuqurroq yoritishga xizmat qiladi. Buni shu bilan izohlash mumkinki, matnda konseptuallashgan fikr ayrim hollarda etnik xarakterda ham bo'lishi mumkin» – deya ta'kidlaydi» [9, 85].

Hozirgi kunda matn tilshunosligini o'rganishda D.U.Ashurovaning yangi ilmiy-nazariy yondashuvi va uning bildirgan nazariy fikrlari katta ahamiyatga ega. D.U.Ashurovaning fikricha, «Matn tilshunosligining o'ziga xos xususiyati shundaki, u fanlararo xarakterga ega, matn doirasida hamma tilning nazariy aspektlari bilan (semantika, grammatika, stilistika, sintaksis kabi) kesishadi va ular bilan uzviy aloqada bo'ladi. Matnni tahlil qilish jarayonida uning kommunikativ, kognitiv va lingvomadaniy kabi uch xususiyatini inobatga olish lozim» [1, 30].

Hozirgi vaqtda kognitiv tilshunoslikda keng tarqalgan metodlardan biri freym semantikasi hisoblanadi. «Lingvokognitologiyaga ko'ra, har qanday matn ma'lum bir freym ifodasidir» [10, 40].

Freym nazariyasini yaratgan olimlardan biri M.Minskiy unga shunday ta'rif beradi: «Freym – stereotip vaziyatlarni namoyon qilish usullaridan biri hisoblanib, har qanday freymda ko'p qirrali axborot o'zaro bog'langan bo'ladi» [6, 53]. Binobarin, freym u yoki bu tipik vaziyatning keng hajmli prototipi bo'lib, matn yaratilishi jarayonida kognitiv kontekst vazifasini bajaradi. Bu o'rinda shuni ham aytish lozimki, matn yaratilishi tadqiqida kognitiv strukturalardan biri bo'lgan geshtalt ham muhim o'rin tutadi.

A.E.Mamatovning «Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada?» nomli maqolasida, kognitiv tilshunoslik terminlariga (konsept, mikrokonsept, makrokonsept, superkonsept, konseptualizatsiya, kategorizatsiya, konseptosfera, freym, ssenariy, prototip va h.k.) bergan ta'rifi o'zbek tilshunosligida o'ziga xos zaruriy manba bo'lib xizmat qiladi. Olimning fikricha, «Kognitiv tilshunoslikning predmeti til va nutqda aniq konseptlarni aks ettiruvchi leksik, frazeologik birliklar, fikrlar va matnlardir. Konseptning qanday tomonlari, qatlamlari, komponentlari tilning semantik maydoniga kirish, qanday qilib ularni kategoriyalashtirish, ma'lum tilning qaysi qismlarida yuzaga kelishi, namoyon bo'lishi kognitiv lingvistikada o'z aksini topadi. Freym–predmet yoki hodisa to'g'risidagi standart bilimlarning yig'indisini namoyon etuvchi ko'p komponentli konseptdir. Freym bilimning shunday strukturasi bo'lib xizmat qiladiki, u yoki boshqa bir konsept bilan bog'liq bo'lgan tipik va potensial jihatdan ehtimol qilingan asosiy axborotni o'zida mujassam etadi. Ular zaruriyat yuzasidan xotirada saqlanayotgan komponentlardan tashkil topadi» [5, 9 – 10].

NATIJALAR

Haqiqatan ham, hozirgi zamon tilshunosligida kognitiv yo'nalish fonetik, leksik, semantik sathdagi tahlillar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Ma'lumki, bilish faoliyati insonning voqelikni bevosita sezishi, his etishi bilan boshlanadi. Sezgi idroki tafakkurda voqelikning ushbu parchasi ramzining shakllanishi uchun zamin tayyorlaydi.

Konsept termini matematik logika, madaniyatshunoslik, psixologiya kabi fanlarda faol qo'llaniladi.

Tilshunoslikda olimlar tomonidan kategoriya va konsept tushunchalariga bo'lgan munosabat turlicha, chunki ushbu masala bo'yicha tilshunoslar aniq bir fikrga kelishi muammo bo'lib qolmoqda. Konsept va kategoriya, konsept va ma'no, konsept va tushuncha, konsept va konseptual doira kabi tushunchalarning qo'llanishini chegaralash va ularga aniqlik kiritish shu kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib turibdi.

U yoki bu etnik madaniyat asosida qadriyatlar shakllanadi. «Konsept» tushunchasi, qadriyatlarning xususiyatlarini, ularning haqiqiy hayotdagi o'rni, qadriyatlar olamidagi tarkibi va boshqa qadriyatlar bilan munosabatini o'rganadigan fan, aksiologiya tadqiqotlarining predmeti bo'lgan «qadriyat» tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir.

MUHOKAMA

Konsept va kategoriya orasida o'xshash va farqli semantik xususiyatlar mavjud:

1. Kategoriya real obyektiv dunyoni anglatib kelsa, bu obyektlar haqidagi tushunchani esa konsept ifodalaydi.
2. Konsept va kategoriyalarning bir xil til bo'lakli til hodisalari bilan iyerarxik munosabatga kirishish yoki kirisha olmaslik xususiyatlariga shubha bilan qarama-qarshi qo'yishdir.
3. Ta'kidlash lozimki, konseptlar bir-biridan farq qilsa, unda kategoriyalar ularni turli xil holatda ma'lum bir madaniy o'zaro bog'iqlik doirasiga birlashtiradi.
4. Konseptlar kategoriyaga nisbatan tilga yaqinroq turadi, chunki ular til ma'nolarini o'zida aks ettiradi, kategoriyalar esa obyekt, dunyo mohiyatini aks ettiradi.
5. Konsept va kategoriya turli xil til hodisasidir. Konsept tafakkur doirasiga kirib, bilimlar majmuasini, ya'ni inson ongidagi mental leksikonni, konseptual tizimni va til faoliyatini ifodalaydi. Kategoriya ham tafakkur doirasiga kiradi,

ammo u til bo'lagini aks ettirmasdan, balki u guruhlarini, ya'ni tajriba rubrikasini va obyektlar majmuasini bildiradi.

6. Konsept va kategoriya o'zaro o'xshash tushunchalarni anglatadi.

7. Konsept va kategoriya o'zaro kesishadigan tushunchalardir.

8. Kategoriya obyektiv olamni anglatrsa, konsept esa uning mohiyatini bildiradi. Ikkala tushuncha ham umumiy vazifaga ega.

Matn doimiy harakatdagi va ayni paytda, murakkab tuzilishli va ko'p qirrali tadqiq obyektidir. Matnning o'ziga xos xususiyati shundaki, birinchidan, matn muayyan jihatlariga ko'ra boshqa lisoniy birliklardan farq qilsa, ikkinchidan, matn shunday lingvistik hodisaki, u tugallik va yaxlitlik xususiyatlariga ega. Uchinchidan, modallik kommunikativ mazmundagi hodisa bo'lib, u matnning bevosita muloqot jarayonida yuzaga kelish tabiati bilan bog'liq lisoniy birlikdir.

XULOSA

Ma'lumki, inson boshqa hodisalar singari «ertak» tushunchasini anglashda, idrok qilishda, bilishda qator mantiqiy-ruhiy harakatlarga ega bo'lgan faoliyatni, ya'ni o'z ongidagi aqliy tahlilni amalga oshiradi. Buning uchun ertak haqidagi ilk mushohadalarini xotirasida qayta tiklaydi, uning xususiyatlariga e'tibor qaratib, bevosita kuzatishlar orqali unga oid dalillarni to'playdi va miyasida jamlab saralaydi.

Tilshunoslikda kognitiv tilshunoslikning kundan-kunga rivojlanib borishi mazkur fanning oldiga ikkita katta vazifani qo'yimoqda: 1) lisoniy vositalar yordamida bilimlarni saqlash, ifodalash va uzatish mexanizmlarini qidirib topish; 2) matn va uni idrok etuvchi shaxs omilini o'rganish tadqiq obyektiga bir vaqtning o'zida lingvistik, psixologik, pragmatik, kognitiv va ijtimoiy nuqtai nazardan yondashishga da'vat etmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ашурова Д.У. Новые подходы к лингвистике текста. – Хорижий филология. – №3. – Самарканд. – 2011. –26–33 б.

2. Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Т.: Фан, 2010. – 151 б.
3. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературе и в художественном языке. – Вопросы филологии. – М., 2001. – 35–47 с.
4. Кондильяк Э. Б. Сочинения в 3-х томах. Пер. с фр. ; – М. : Мысль, 1980. – 184 с.
5. Маматов А.Э. Языковая картина мира как когнитивный феномен. Хорижий тил таълимининг когнитив-прагматик тамойиллари. – Самарқанд, 2007. – 9–10 б.
6. Минский М. Фреймы для представления знаний. М. :,1979.– 52–55 с.
7. Муҳамедова С. Когнитив лингвистика: вужудга келиши, асосий тушунчалари ва йўналишлари. Систем-структур тилшунослик муаммолари. Республика илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд, 2010. – 189–191 б.
8. Рыбникова В.А. Языковая концептуализация социума. – Краснодар, 2011. – 55 с.
9. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
10. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Т.:Фан, 2013. –34 б.
11. Худойберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини. Док.дисс.....автореферати. – Тошкент., 2015. –12 б.
12. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М., 1975. – 241 с.
13. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. –Т.: Фан, 2007. – 123 с.
14. Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology, 1990. –408 p.
15. Eliasson Stig. Comparative linguistics. Developments in Language, Cognitive, and Social.“Models and constraints in code-switching theory”.1991. – 11 p

16. François Villon, Nathalie Denizot, Pierre Loubier, Paul Claudel, Charles Baudelaire. Charles d'Orléans. François Villon, Poésies complètes, éd. C. Thiry, Paris 1991, Le Livre de Poche, "Lettres gothiques» n 4530; ou texte et traduction. Charles d'Orléans. Gardner H. The Mind's New Science: The History of Cognitive Revolution. Harper Collins Basic Books, 1987.– 448 p.

17. Jackendorff R. Foundations of language: brain, meaning, grammar, evolution Text.2004.– 306 p.

18. Miller G.A. Introduction to the Formal Analysis of Natural Languages, the Center for Cognitive Studies, 1964.– 292 p.